

ДЕТЕРМИНАТОРИТЕ В БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Ваня Зидарова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

THE DETERMINERS IN CONTEMPORARY BULGARIAN LANGUAGE

Vanya Zidarova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The paper treats determiners in contemporary Bulgarian language. They are markers of definiteness and indefiniteness. Depending on there semantics and language specifics, determiners are classified as: grammatical (articles – definite and indefinite 0_1 , 0_2), lexical (demonstrative and indefinite pronouns), semantic (proper names). The competition between these determiners is not examined closely.

Key words: *determiner, article, pronoun, proper name*

Детерминаторите са езикови средства, които обслужват на първо място категорията *детерминация* и по своята природа са шифтъри. За знаците шифтъри е написано достатъчно, като сред най-важните им характеристики бихме посочили тяхната комуникативност. Шифтърите биват деиктични и анафорични (по Йесперсен и Якобсон, вж. Маровска 2013: 76 – 82). Б. Ръсел ги нарича „егоцентрични думи“ (egocentric particulars), свързвайки ги с категорията *определеност* (Ръсел 1957). Намираме определението „егоцентрични думи“ за много подходящо, тъй като детерминаторите и категорията *детерминация* са подчертано субективно обусловени. В езикознанието детерминаторите са наричани още „кванторни индикатори“ и „актуализатори“. Първото определение е строго подчинено на логическата семантика, терминът „актуализатор“ обаче ни се струва твърде общ, затова предпочитаме термина „детерминатор“. Този термин се конкурира със синонима „детерминатив“, но ние предпочитаме именно „детерминатор“ заради неговата терминологична връзка с класа *Nomina agentis*. Де-

терминаторът според нас представлява модификатор на широката комуникативно-прагматична категория детерминация, чиято семантика се реализира на ниво изказване.

Във функционално отношение се наблюдава частично сходство в семантичните функции на различните детерминатори, което обаче не води до пълното им изравняване в семантично отношение. Всеки детерминатор изпълнява специфични функции и обслужва различен тип именни фрази и изказвания. Езиковото разнообразие от детерминатори е подчинено все пак на категориалното съдържание на детерминацията и е свързано с присъщите на категорията когнитивни и прагматични признаци.

Детерминацията в българския език може да се осъществи по три основни начина – семантичен, граматичен и лексикален, като всеки от тях използва съответните детерминатори. В този смисъл различаваме три типа детерминатори:

1. Семантични детерминатори са собствените имена;
2. Граматични детерминатори са членните морфемии – определителен или нулев (неопределителен) член;
3. Лексикални детерминатори са някои местоимения – неопределителни, показателни, притежателни, обобщителни, отрицателни местоимения.

При едно по-детайлно класифициране можем да разграничим следните видове детерминатори в зависимост от езиковата им природа и начина на детерминиране:

1. Лексикално-семантични детерминатори – собствени имена;
2. Лексикални – местоимения, и то не само местоимения съществителни, но и местоимения прилагателни, които също участват в семантиката на именната фраза;
3. Граматични – определителен член, нулев член;
4. Лексикално-граматични, към което отнасяме всъщност само лексемата „един“ поради неясната ѝ все още природа на граматичен или лексикален детерминатор.

Предлагани са и други видове класифициране на детерминаторите съответно по специфични показатели. Например М. Лакова под „детерминатори“ разбира само местоименията, т.е. само лексикалните детерминатори. Като такива М. Лакова сочи личните местоимения, възвратно-личните местоимения, част от показателните (напр. *този*, но не и *такъв*), част от неопределителните (*някой*, но не и *някакъв*), част от обобщителните (без *всякакъв*) и отрицателните (без *никакъв*), част от въпросителните. Т.е. за детерминатори приема местоимения

от типа про-съществителни, но не и про-прилагателни. Не включва в системата на детерминаторите обаче притежателните и възвратно-притежателните местоимения (Лакова 1997 – 1998: 19 – 22).

С оглед на референтния потенциал на частите на речта В. Маровска разграничава съответно: 1) винаги референтни, чиято определеност е обусловена от езиковата им семантика (собствени имена, местоимения – лични, притежателни, възвратно-лични, показателни), и 2) относително референтни, чиято определеност зависи от речевата ситуация (нарицателни имена с определителен или неопределителен член, неопределителни атрибутиви (*някакъв*) (Маровска 2013: 102 – 104).

Ст. Петрова посочва богат набор от начини и средства за изразяване конкретно на определеност, над десет, но според нас нейната система се нуждае от уточнения и корекции (Петрова 2001 – 2001: 58 – 64).

Грамматичните и семантичните детерминатори са относително добре познати от лингвистична гледна точка, докато лексикалните не са така добре и задълбочено разгледани. Определено има нужда и от анализ на конкуренцията между видовете детерминатори. Св. Иванчев в редица свои изследвания от края на 50-те и от 60-те години прави паралели между различни по тип детерминатори, преди всичко между членувани форми и местоименни конструкции (Иванчев 1978). За съжаление, неговите наблюдения не намират по-нататъшно развитие в българистиката, а в тях се съдържат много ценни идеи. Грамматичните и неграматичните детерминатори се намират в отношение на частична синонимия и взаимно допълване, но тези техни взаимоотношения все още не са изследвани в достатъчна степен.

Лексикални детерминатори. Като лексикални детерминатори в българската лингвистика са били разглеждани предимно местоименията, и то не толкова в ролята има на детерминатори, колкото като част от цялата местоименна система. На показателните местоимения се приписват две основни значения – отделящо (диференциращо) и идентифициращо, като последното произтича от деиктичната им природа. Демонстративите са основни средства за ситуационен и дискурсивен деиксис. Т. Шамрай проследява частично случаите на конкуренция между определителния член и показателното местоимение, която се дължи и на генетичната близост между двата детерминатора. Авторката изолира няколко типа контекст, в които замяната е възможна. Това са основно случаи на текстова и ситуационна анафора (Шамрай 1989: 17 – 19). Повече внимание е обръщано на неопределителните местоимения като детерминатори. Причината за това вероятно се крие в различните по семантика и форма неопределителни мес-

тоименни парадигми (*някой, някакъв, кой да е, който и да е, какъвто и да е* и др.) и ярко изразената им прагматичност (Ницолова 1978, Осенова 2004). При тази редица детерминатори се наблюдава главно отношението им спрямо нулевия член и детерминатора „един“.

Грамматични детерминатори. Грамматични детерминатори са членовете, конкретно в българския език това са определителният и нулевият неопределителен член, които са несамостоятелни структурно и се аглутинират към основата на думата.

От историческа гледна точка членът се определя като относително ново явление, макар че може да бъде проследен още от Омир. В романските езици процесът на граматикализация започва в късния латински и напълно се оформя през IX век. В германските езици това става в периода на средния горногермански език. За английския език времето е XI век. Според Б. Хайне и Т. Кутева формирането протича в посока от Запада към Изтока, засягайки и южната част на Европа – Албания, Македония, България (Хайне, Кутева 2006).

Определителният член е по-разпространен от неопределителния и винаги се формира преди него. Има езици само с определителен член, но не и такива само с неопределителен. В това отношение българският език напълно съответства на тази тенденция в общоезиков аспект: определителният член е произлязъл от демонстратив, формирал се е по-рано и към момента все още имаме едночленна система, като формирането на неопределителен член е по-късно и все още е на етап граматикализация. Според хипотезата на Джоузеф Грийнберг степените, през които минава членът, са следните: *demonstrative > definite article > specific article > noun marker* (Грийнберг 1978).

Членовете са сигнали, помагачи на слушащия или четящия да разбере текстовите знаци. Основната им функция е текстоорганизираща и се състои в насочване на вниманието към пред- и постинформацията (Вайнрих 1978: 386). Самата информация според Х. Вайнрих бива три основни типа: информация според езиковия контекст, информация според ситуационния контекст и информация според езиковия код.

В типологично отношение също се наблюдава известно разнообразие при членовете в отделните езици – съществуват пред- и постпозитивни членове, едноартиклеви и двуартиклеви езици, членът може да представлява свободна или свързана форма. За универсален в диахронната типология се смята и фактът, че показателите за неопределеност като цяло се развиват по-късно, отколкото показателите за

определеност. При това, ако в езика има само един член, то това обикновено е определителният.

Членовете са средство и за субстантивация и индивидуализация. Всичко, което се употребява с член (определителен или неопределителен), се представя като „индивидуална величина“. Определителният член индивидуализира величината сред множество подобни на нея, а неопределителният отделя величината от останалите подобни на нея (*Един кон пасе трева на поляната*). От типологична гледна точка членът не се приема за общоезиков факт. Членовете се срещат едва в една трета от езиците, но пък за индоевропейските езици те са по-скоро типична особеност.

Определителен член. От граматичните детерминатори безспорно най-добре изучен с оглед на неговата история и функции е определителният член. Той е бил предмет на разнороден анализ – откъм произход, типология, семантика и функции. Нееднократно е бил предмет и на съпоставителни изследвания с езици, притежаващи членна система. Този траен и задълбочен интерес е продиктуван до голяма степен от утвърдената му граматична функция и морфологична природа, от факта, че доскоро се разглеждаше като единствено формално средство на категорията. По отношение на него можем да приемем, че лингвистиката в общи линии е приключила с интерпретациите. Основната логическа операция, с която се свързва функцията на определителния член, е „квантификация“, отделяне на елемент от екстенционала. Това се приема и за основната семантична функция на определителния член. В прагматично отношение тя се съчетава с идентификация на референта. Така че от наша гледна точка определителният член се характеризира с квантификация, референтност и идентификация. Това са основните му семантико-прагматични функции. Той е средство за дискурсивен деиксис (*На масата има молив. Подай ми молива, моля!*) и ситуационен деиксис (*Затвори вратата, моля!, Дай ми книгата!* – при условие че в ситуацията има само една врата, само една книга).

Нулев (неопределителен) член. Нулевият член дълго време се приемаше просто за корелат на определителния и неговата семантика и функции не представляваха интерес за лингвистите. Оказа се обаче, че този детерминатор има специфични функции, трудна за дефиниране семантика и не бива да бъде пренебрегван. За разлика от определителния член, който е многократно анализиран от различни гледни точки, нулевият член почти не е бил обект на сериозно внимание. Той просто се е приемал за нулев корелат на определителния член, като изразяващ значение, противоположно на определеността. Но се оказа,

че формите с нулев детерминатор далеч не са така прости, а изискват сериозно анализиране с оглед на тяхната семантика, употреба и референциална насоченост. Поради липсата на експлициращо морфологично изразяване нулевият член е установяван единствено на основата на функционално-граматичната съпоставка между членуваните форми и общите форми на имената (нечленуваните). Съществуването на нулеви морфемии е обосновано от Ян Бодуен де Куртене като част от теорията му за морфемите, а нулевият езиков елемент най-често се приема за значещо отсъствие, противопоставящо се на експлицитен елемент в парадигмата.

Като маркирани с нулев член имена се интерпретират имената в изказвания като например: *Седя на камък, Чета вестник, Търся си другар* и подобни. Те се определят ту като референтни, ту като нереперентни. Това противоречие се дължи на факта, че биват интерпретирани или предимно от логическо гледище, или предимно от прагматично.

Ние предлагаме да се направи и едно терминологично уточнение. А именно – да разграничаваме *нулев член* от *нулев неопределителен член*. М. Лакова първа говори за два граматични омонима при нулевия член, но нейното разбиране е в по-различна насока (Лакова 1983).

Нулевият член (O_2) се реализира в предикативна позиция или в аргументна, но в изказване в плана на иреалис. Фразите, маркирани с него, са нереперентни и името реализира сигнификативната си семантика, извеждайки на преден план атрибутивната характеристика на класа денотати. Този член е по-подходящо да не се нарича „неопределен“, а само „нулев“, защото той всъщност не участва в корелации определеност – неопределеност.

Нулевият неопределителен член (O_1) се включва в отношенията дефинитност – индефинитност и частично се конкурира с членоподобното местоимение „един“, показвайки и известна семантична близост с него. Нулевият неопределителен член се реализира изключително в аргументни позиции.

Между двата нулеви члена съществува не само функционално-семантична, но и структурно-синтактична разлика. Затова смятаме за уместно тези различия да се подкрепят и терминологично чрез въвеждане на термините „нулев неопределителен член“ и „нулев член“.

Детерминаторът „един“. Най-проблематично обаче е дефинирането на детерминатора „един“, чиято принадлежност към лексикалните или към граматичните детерминатори е все още спорна. Най-много спорове са се водили във връзка с лексемата „един“ и нейната

роля в рамките на детерминацията. Поради все още неизяснения статут на тази лексема продължават дискусиите по такива фундаментални въпроси, като: граматикализирана ли е и доколко тази лексема, какви са нейната семантика и функция в именната фраза, на какви принципи за употреба се подчинява, в какви отношения се намира с останалите детерминатори и пр. Според немалко лингвисти в българския език има три члена – определителен, неопределителен и нулев. За маркиран неопределителен член „един“ започва да се говори още през 60-те години на XX век, но и до днес той остава в сферата на предположенията, което се дължи на незавършената десемантизация и съответно граматикализация на лексемата. Процесът на граматикализация е изключително труден за дефиниране и проследяване, но някои от неговите белези са:

- 1) повишаване на абстрактността в семантично отношение;
- 2) обigatorност на употребата;
- 3) стереотипност в синтактичната позиция;
- 4) липса на самостоятелна синтактична функция.

Лексемата „един“ не отговаря напълно на тези критерии. Определено се наблюдава повишена абстрактност, която се откъсва от типично индефинитното значение на неопределителното местоимение, налице е и стереотипност в синтактично отношение – предпозиция спрямо именната фраза, но в никакъв случай не можем да говорим за обigatorност на употребата, както и за синтактична несамостоятелност. Именно защото условията за граматикализация са изпълнени само частично, предпочитаме да говорим за полуграматикализация на този етап. Но като имаме предвид, че от 50-те години насам не е настъпила промяна в посока на по-силна граматикализация, приемаме, че всъщност лексемата „един“ ще си остане в качеството на лексикален детерминатор, макар и със специфични семантични функции по отношение на останалите неопределителни местоимения.

В процеса на своя исторически развой първичната лексема *един*, която първоначално има атрибутивно-нумеративен характер, е претърпяла съществени промени, в резултат на което е разширила и усложнила семантиката си, а оттам и обема на изпълняваните от нея функции. Лексемата представлява пресечна точка на различни класове – числително име, прилагателно име, неопределително местоимение, неопределителен член. Като се отчита широкият спектър от номинативни възможности, които лексемата притежава, не би било реално те да бъдат обединени само в едно цяло. Формалната и най-вече

семантичната разноплановост на лексемата *един* изисква към нейните реализации да се подхожда диференцирано.

Според нас първото нещо, което трябва да направим, е да разграничим два лексикално-семантични варианта (предпочитаме да не говорим за омонимия, тъй като семантичната връзка между двата варианта ясно се осъзнава все още) на лексемата *един*:

Един₁ – *неопределително местоимение*, което представлява лексикален детерминатор. Един₁ се характеризира с прагматичните признаци *неидентифицируемост* и *неидентифицираност* на референта за двамата комуникатори и е частичен синоним на останалите неопределителни местоимения. Квантифицираният референт е непознат в степен, допускаща идентификация. Например: *Разправяше, че като майка била женена за един адвокат, който много пиел; Почувствах една пронизваща болка в рамото, Вземи там едно одеяло и лягай!, Обърнах се и видях, че по улицата притичва една жена, Загубил се и чакал на една спирка няколко часа.*

Един₂ – *полуграматикуализирано неопределително местоимение*, което се е отцепило семантично от неопределителното местоимение *един₁* и се е специализирало в изразяването на един специфичен семантичен нюанс в рамките на детерминацията. Семантиката на *един₂* е уникална и изразява *идентифицируемост* на референта само от страна на адресанта и *неидентифицираност* за адресата. Квантифицираният референт е познат за говорещия в достатъчна степен, за да може да бъде идентифициран, но поради определени съображения на адресанта идентификация не се осъществява. Например: *Вечеряхме в един ресторант край плажа, С една приятелка ще ходим на море през август, На едни съседни им откраднаха колата, Гледам един български филм за Априлското въстание, На връщане отседнахме в едно село, Снощи се обади една колежка, за да предупреди, че е болна.*

Т.е. детерминаторът „един“ в единия си лексикално-семантичен вариант е лексикален детерминатор, а в другия вариант – полуграматикуализиран.

Лексикално-семантични детерминатори. Това са собствените имена, чиято основна номинативна функция е идентифициращата. Собствените имена са детерминатори от семантичен тип. Те идентифицират референта по силата на лексикалната си семантика. Основното им знаково предназначение е да индивидуализират и на тази база да идентифицират конкретен референт. В семантичен план те са максимално близки до имената с определителен член. Изразяват същата семантика, но не формално-граматически, а лексикално-номинативно.

Като детерминатори те са маркирани с признаците [+единичност], [+референтност] и [+идентифицираност]. Собственото име е индивидуален термин, предициращ един-единствен индивид. Единичността е свързана с тъждественост. Основната им функция е референтната, по което показват сходство с деиктичните знаци. Като семантично детерминирани те не се съчетават с други детерминатори – лексикални или граматични. В случаи на подобно съчетаване от типа *Тия Петрови са големи мошеници, Ама и той е един Марко Тотев, Пък в техния клас имало една Мария, дете никога не си пише домашните* става въпрос за елипса на словосъчетанието или за употреба със стилистична цел.

Собствените имена са особена категория думи; лексикалната им семантика няма сигнификативен характер; те са уникални знаци, означаващи единични и конкретни референти; референтът винаги е налице (реален или фиктивен); основната функция на собствените имена е да индивидуализират референта и да съдействат за неговата идентификация; собствените имена рядко са ономаσιологично мотивирани, те обикновено нямат дескриптивен характер, а представляват социално детерминирани знаци. В сферата на детерминацията те функционират като семантични детерминатори. Независимо от факта, че по силата на лексикалната си семантика те реферират конкретен единичен денотат, съществуват редица случаи, в които собственото име се членува (дублиране на определеността, изразяване по два начина – семантичен и морфологичен) или се съчетава с местоименен детерминатор. Членуването на собствените имена е факултативно и засега не е систематизирано, както не са ясни и причините, поради които някои собствени имена се членуват, а други – не. Логично обяснение има само задължителното членуване на прякори и названия на някои местности и събития, епохи – те всъщност са апелативи, а по произход са нарицателни имена или прилагателни имена. Тази апелативизация налага членуването им, което превръща името в еднозначно референтно.

Отношенията между описаните по-горе детерминатори не са изследвани в достатъчна степен. Всеки един вид поотделно е сравнително добре изучен, но конкуренцията между тях все още предстои да бъде анализирана.

ЛИТЕРАТУРА

Вайнрих 1978: Вайнрих, Х. Текстовая функция французского артикля. [Vaynrĭh, H. Tekstovaya funktsiya frantsuzskogo artiklya.] // *Новое в зарубежной лингвистике*, 1978, вып. 8. Лингвистика текста, 370 – 386, <<http://www.twirpx.com/file/62944/>> (8.10.2017).

- Грийнберг 1978:** *Universals of Human Language. T. 3. Word structure.* J. Greenberg (ed.). Stanford: Stanford University Press, 1978.
- Иванчев 1978:** Иванчев, Св. Наблюдения върху употребата на члена в българския език. [Ivanchev, Sv. Nablyudeniya nad upotrebata na chlena v balgarskiya ezik.] // *Помагало по българска морфология. Имена.* София: Наука и изкуство, 1978, 186 – 211.
- Лакова 1983:** Лакова, М. Семантика на въпросителните местоименни думи в съвременния български книжовен език във връзка с категорията определеност/неопределеност. [Lakova, M. Semantika na vaprositelnite mestoimenni dumi v savremenniya balgarski knizhoven ezik vav vrazka s kategoriyata opredelenost/neopredelenost.] // *Известия на ИБЕ*, 1983, XXV, 147 – 178.
- Лакова 1997 – 1998:** Лакова, М. Категорията неадефинитност/адефинитност, или категорията „определеност/неопределеност“. [Lakova, M. Kategoriyata neadefinitnost/adefinitnost, ili kategoriyata opredelenost/neopredelenost.] // *Български език*, 1997 – 1998, 1, 12 – 24.
- Маровска 2013:** Маровска, В. *Референция и реферирание в света на езика.* [Marovska, V. Referentsiya i referirane v sveta na ezika.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2013.
- Ницолова 1978:** Ницолова, Р. За значението на българските неопределителни местоимения. [Nitsolova, R. Za znachenieto na balgarskite neopredelitelni mestoimeniya.] // *Помагало по българска морфология. Имена.* София: Наука и изкуство, 1978, 435 – 445.
- Осенова 2004:** Осенова, П. *Семантика и прагматика на българските неопределителни местоимения.* [Osenova, P. Semantika i pragmatika na balgarskite neopredelitelni mestoimeniya.] София: Семапш, 2004.
- Петрова 2001 – 2002:** Петрова, Ст. Определеност и членуване. [Petrova, S. Opredelenost i chlenuvane.] // *Български език*, 2001 – 2002, 1, 58 – 64.
- Ръсел 1957:** Рассел, Б. *Человеческое познание.* [Rassel, B. Shelovechesкое poznanie.] Москва: Прогресс, 1957.
- Хайне, Кутева 2006:** Heine, B., Kuteva, T. *The Changing Languages of Europe.* Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Шамрай 1989:** Шамрай, Т. *Членувани и нечленувани имена в българския език.* [Shamray, T. Chlenuvani i nechlenuvani imena v balgarskiya ezik.] София: Народна просвета, 1989.